

ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ: ТЕРИТОРІЯ, НАСЕЛЕННЯ, МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

STATES AS OBJECTS OF THE COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS: TERRITORY, POPULATION, MECHANISM OF STATE POWER

Шигаль Д.А., к.ю.н.,

доцент кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність теми статті обумовлена зростанням наукового інтересу до порівняльних історико-правових досліджень. Найбільшу зацікавленість останнім часом викликають історико-правові порівняння держав. Разом з тим, розвинена методологія подібних наукових робіт відсутня, що значно ускладнює процес отримання за результатами таких зіставлень висновків з високим ступенем достовірності. Крім того, відсутність якісної методики і техніки компаративних досліджень, де об'єктами виступають держави, призводить до значних втрат часу під час їх проведення. Саме тому метою статті є аналіз загальної методики історико-правового порівняння держав, а також вивчення специфіки їх зіставлення за окремими елементами. Враховуючи обсяг і складність поняття держави, було вирішено зупинитися на трьох основних його елементах: території, населенні і механізмі державної влади. Для досягнення поставленої мети було використано такі логічні засоби наукового пізнання, як аналіз, синтез і типологізація. Метод аналізу дозволив розчленувати поняття держави на окремі складові, виявити їхню структуру, а також дослідити їх у контексті історико-правового пізнання. Використання синтезу допомогло об'єднати отриману інформацію про історичний зміст кожної з виокремлених складових й вийти на понятійно-категоріальний рівень історико-правової науки. Типологізація застосовувалася під час узагальнення інформації, яка містила велику кількість елементів, шляхом розбивки їх на групи. До отриманих результатів наукової статті можна віднести окреслення загальної методики зіставлення держав як об'єктів компаративного історико-правового аналізу, а також дослідження специфіки історико-правового порівняння держав за такими елементами, як: територія, населення, механізм державної влади. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку обумовлені передусім необхідністю доповнень, корекції і загального покращення окресленої методики історико-правового зіставлення держав, оскільки якісна методологія передбачає колективну роботу науковців у напрямку її удосконалення.

Ключові слова: історико-правове порівняння, методика, держава, територія, населення, механізм державної влади.

The relevance of the article's topic is due to the growing scientific interest in comparative historical and legal research. Historical and legal comparisons of states have recently attracted the greatest interest. At the same time, there is no developed methodology for such scientific works, which greatly complicates the process of obtaining conclusions with a high degree of reliability based on the results of such comparisons. In addition, the lack of qualitative methods and techniques of comparative studies, where the objects are states, leads to significant losses of time during their conduct. That is why the purpose of the article is the analysis of the general methodology of historical and legal comparison of states, as well as the study of the specifics of their comparison by individual elements. Considering the scope and complexity of the concept of the state, it was decided to focus on its three main elements: the territory, the population and the mechanism of state power. Such logical means of scientific knowledge as analysis, synthesis and typology were used to achieve the set goal. The method of analysis made it possible to disarticulate the concept of the state into separate components, to reveal their structure, as well as to investigate them in the context of historical and legal knowledge. The use of synthesis helped to combine the received information about the historical content of each of the isolated components and reach the conceptual and categorical level of historical and legal science. Typology was applied during summarizing the information that contained a large number of elements by dividing them into groups. The obtained results of the scientific article include the outline of the general methodology of comparison of states as objects of comparative historical and legal analysis, as well as the study of the specifics of the historical and legal comparison of states by such elements as territory, population and mechanism of state power. Prospects for further research in this direction are primarily due to the need for additions, corrections and general improvement of the outlined methodology of historical and legal comparison of states, since qualitative methodology involves the collective work of scientists in the direction of its improvement.

Key words: historical and legal comparison, methodology, state, territory, population, mechanism of state power.

Вступ. Одними із найчастіше порівнюваних об'єктів у історико-правовій науці є держави [1; 2; 3]. Пояснюється це передусім яскраво вираженою актуальністю таких порівняльних досліджень, а також інформаційною насиченістю самих об'єктів порівняння, а отже і потенційних висновків з усієї роботи. Тим не менш, незважаючи на популярність зіставлення різних історичних держав, казати про сформованість методології подібних компаративних досліджень ще занадто рано. Значну роль у відсутності належного методологічного супроводження таких порівнянь відіграють як складності, пов'язані з реконструкцією історичних держав, так і прогалини у знаннях про добір джерел порівняльних досліджень, де в якості об'єктів виступають держави, їхню належну інтерпретацію, а також систематизацію отриманих результатів.

Самі по собі держави є об'єктами макрорівневих історико-правових досліджень. Обумовлюється це передусім складністю їх структури, багатокомпонентним складом самого поняття, необхідністю враховувати під час проведення наукової роботи численні історичні аспекти їх функціонування у часі і просторі. Компаративне дослідження, у якому предметом порівняльного аналізу є історичні держави, характеризується своєю масштабністю

і значним обсягом роботи, пов'язаної з підготовкою до зіставлення цих об'єктів. Тим не менш, незважаючи на очевидні труднощі, які чекають на історика-компаративіста, порівняння держав є ледь не найцікавішими компаративними історико-правовими дослідженнями. Що є цілком зрозумілим: кількість і якість «прихованого» в них історико-правового матеріалу є настільки значними і виразними, що новизна і евристичність висновків переважають всі можливі ускладнення, що можуть виникати під час порівняльного аналізу.

Слід відзначити, що методика і техніка компаративної роботи з історичними державами у методології історико-правової науки характеризується своєю неповнотою, незавершеністю, а також відсутністю чітких орієнтирів для проведення дослідження. При цьому саме поняття держави у сучасній правовій науці розроблено досить якісно і повно [4, с. 74–78; 5, с. 25–28]. Складності виникають під час історико-правової роботи, коли елементи і конструкції цього поняття, що мають гарне теоретичне обґрунтування, стикаються з історичною конкретикою і специфікою. Перенесення понять і категорій сучасної правової науки на історичну матерію без їх належної адаптації до умов минулого пов'язане з серйозним ризиком методоло-

гічних помилок й отримання хибних висновків. Саме тому досить важливою є наявність якісно розробленої методології подібних компаративних історико-правових досліджень; розуміння вченим-компаративістом ще на початку своєї роботи послідовності дослідницьких дій і типових складнощів дозволяє йому сконцентруватися безпосередньо на предметі свого дослідження, а не шукати відповіді на методологічні питання.

Виходячи з означеного вище, мету цієї статті можна визначити, як окреслення загальної методики і техніки порівняльного історико-правового дослідження держав. Враховуючи складність і масштабність такого виду порівнянь, ця наукова стаття запланована як початкова у циклі наукових робіт, пов'язаних з методологією компаративних досліджень різних за ступенем своєї складності історико-правових об'єктів. Відповідно завданнями, які були поставлені на початку цієї наукової роботи, стали: 1) аналітичне дослідження поняття держави з виокремленням його основних елементів [6, с. 94], потрібних для порівняльного історико-правового аналізу; 2) загальна характеристика методики історико-правового порівняння держав; 3) пояснення специфіки дослідницької роботи з державами як об'єктами компаративного історико-правового аналізу; 4) історико-правова конкретизація базових елементів поняття держави, за якими відбувається їх зіставлення у процесі порівняльного дослідження.

Матеріали та методи. Ця наукова стаття є продовженням комплексної роботи з розробки порівняльного історико-правового методу. Після окреслення теорії і загальної методики компаративних досліджень цілком закономірно постало питання щодо подальшої деталізації і конкретизації процесу зіставлення різних історико-правових об'єктів. При цьому стало очевидним, що починати потрібно з найскладніших і найоб'ємніших макрорівневих порівнянь, до яких передусім належать порівняння держав. Характерно, що багатоконпонентний склад поняття держави обумовив необхідність обмежити предмет цієї наукової статті лише трьома його основними елементами – територією, населенням і механізмом державної влади [3, р. 412]. Специфіку історико-правового порівняння інших складових поняття держави планується розглядати у наступних наукових роботах.

Враховуючи майже повну відсутність деталізованої методики компаративного дослідження держав, було прийнято рішення взяти за її основу низку теоретичних положень суміжних правових дисциплін «Теорії держави і права» і «Країнознавства». Головною проблемою стало адаптувати відповідні їх категорії до історико-правової матерії. У процесі дослідження методики зіставлення держав також стало зрозумілим, що складність цих об'єктів об'єктивно зумовлює відкриту архітектуру будь-яких методологічних напрацювань у цьому напрямку, а отже будь-які подальші правки і корективи викладеної у статті процедури порівняння є доречними і, мабуть, необхідними.

Концептуально ця наукова робота складається з двох змістовних частин: у першій викладаються загальні методологічні настанови і застереження щодо особливостей порівняльного аналізу історичних держав, у другій йдеться про специфіку історико-правового зіставлення таких елементів поняття держави, як територія, населення і механізм державної влади. Напрямок наукового пошуку був обумовлений завданнями, поставленими на початку підготовки наукової статті, й у результаті цього отримав свою реалізацію саме у площині конкретизації методики і техніки порівняльного дослідження держав без занурення у теорію компаративного історико-правового методу.

Пояснити саме таку концепцію цієї статті можна передусім тим, що теорія методу при всій її важливості і керівній ролі у пізнавальному процесі сама по собі ще

не дозволяє здійснити дослідження. Лише послідовне застосування правил і процедур, прийомів і операцій, що утворюють методику, а також знарядь і інструментів, сукупність яких складає техніку дослідження, дозволяє максимально повно реалізувати потенціал того або іншого методу.

Основними методологічними прийомами при написанні цієї роботи стали аналіз і синтез, а також типологізація як спосіб систематизації великої кількості даних. Аналіз і синтез як форми пізнавальної діяльності, маючи різні дослідницькі вектори, тим не менш, перебувають у своїй діалектичній єдності. Одним із основних завдань аналізу є виявлення протиріч у досліджуваному предметі, синтез же повинен допомогти знайти шляхи і засоби вирішення виявлених протиріч. Історично і логічно аналіз і синтез виражають свою сутність і значимість через рух думки від загального до окремого і від окремого до загального, від цілого до частини і від частини до цілого. Саме тому ці логічні прийоми широко застосовувалися при виокремленні ключових елементів поняття держави, їхній історичній конкретизації та подальшій трансформації у категорії історико-правового рівня пізнання.

Що стосується типологізації, то цей засіб наукового пізнання, який полягає у розбивці сукупності об'єктів, що вивчаються, на групи, використовувався під час дослідження можливих цілей порівняльного історико-правового аналізу держав. Саме типологізація дозволила структурувати загальну мету історико-правового зіставлення держав й виокремити ті напрямки, у яких може розвиватися науковий пошук вченого-компаративіста. Крім того, метод типологізації застосовувався під час аналітичного дослідження основних елементів поняття держави, що склали предмет цієї наукової статті, а саме території, населення і механізму державної влади.

Результати та обговорення. Загальні положення методики історико-правового порівняння держав

У теорії держави і права існує велика кількість визначень поняття держави, які, незважаючи на певні авторські новації, мають низку спільних ознак і характеристик. Наприклад, у підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина дається визначення держави як територіальної організації політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики [4, с. 77–78]. У «Загальній теорії права» за редакцією М. І. Козюбри зазначається, що держава є правовою формою організації народу і суспільства [7, с. 103]. У «Теорії держави і права» за редакцією Л. М. Стрельбицької держава визначається як «суверенна, політико-територіальна організація, що покликана здійснювати управління загальносуспільними справами, сприяти дотриманню балансу суспільних, групових та індивідуальних інтересів, забезпечувати цілісність і безпеку суспільства та виступати його офіційним представником у міжнародних відносинах» [5, с. 26]. Автори навчального посібника «Теорія держави та права» за редакцією С. Д. Гусарева і О. Д. Тихомирова стоять на тій позиції, що «держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління та правового примусу, вирішує загальносуспільні справи і виступає суб'єктом міжнародно-правових відносин» [8, с. 35].

Отже, як видно, поняття держави містить значну кількість складних за своїм змістом елементів, що додає труднощів науковцю під час його роботи з відновлення цілісності цих об'єктів під час компаративного історико-правового аналізу. Тим не менш, чим більше складових поняття держави буде встановлено і досліджено під час історико-правової реконструкції, тим ґрунтовніше

і достовірніше будуть висновки з проведеного порівняння. Цілком зрозуміло, що під час компаративного дослідження реконструювати доводиться не одну, а декілька історичних держав, що виступають об'єктами порівняльного аналізу.

Якщо узагальнити ті визначення поняття держави, які існують у правовій науці, можна виокремити наступні елементи, за якими слід проводити зіставлення цих об'єктів: територія, населення, механізм державної влади, обсяг суверенітету, право, державна символіка, вид і тип грошової одиниці тощо. Зазначені елементи порівняння є базовими, які дозволяють більш точно встановлювати, а згодом і проводити зіставлення держав за формою правління, формою територіального устрою, типом державно-правового режиму та ін. По суті, можна вести мову про дворівневу реконструкцію і порівняння держав: на першому – нижчому – рівні відбувається своєрідна компаративна історико-правова конкретизація базових елементів, на другому – вищому – рівні уточнені знання про основні елементи стають підставою для проведення більш масштабних зіставлень з високим ступенем абстрактно-теоретичних узагальнень.

Гарним прикладом дворівневої реконструкції держав як об'єктів історико-правового дослідження є праця А. Й. Рогожина і М. М. Страхова «Рабовласницька та феодална держава і право країн Азії та Африки» [9]. Так, автори під час реконструкції держав стародавніх Єгипту, Месопотамії, Китаю та Індії як елементи вищого рівня виокремлюють: процес утворення держави, періодизація історії держави, суспільний лад, державний лад і основні риси права. Кожен з цих елементів базується на ключових компонентах нижчого рівня реконструкції. Наприклад, державний лад включає такі компоненти, як: механізм державної влади, ієрархія посадових осіб, місцеве управління, військова організація, судова організація тощо [9, с. 14–20, 35–38, 55–64, 80–86]. Відповідним чином автори навчального посібника намагаються проводити і зіставлення вказаних держав за окремими елементами, хоча слід відзначити, що порівняльний аналіз не є головною метою даної наукової роботи.

Обов'язковим при порівнянні держав є визначення на початку самого дослідження хронологічних рамок функціонування кожної з них. Якщо у компаративній роботі не планується зіставлення держав на декількох хронологічних етапах їх розвитку, то бажано обмежуватися лише одним часовим періодом, у який відбувався повний цикл державної еволюції, або розгорталася ключова для державного ладу історико-правова подія. Інакше кажучи, на початку дослідження повинна бути здійснена максимальна конкретизація предмета дослідження. Наприклад, порівнювати державу Франції, що існувала протягом XIX ст., з Другою Німецькою імперією буде методологічно невирішним, оскільки у XIX ст. Франція переживала неодноразову трансформацію своєї державності, що проявлялася у послідовній зміні форм правління і типів державно-правового режиму. І навпаки, компаративний аналіз буржуазних революцій в Англії та Франції є методологічно коректним.

При обранні держав в якості об'єктів порівняльного історико-правового дослідження слід враховувати також те, що це вкрай неоднорідні об'єкти з точки зору співвідношення «історичного» і «правового», що само по собі досить сильно ускладнює роботу з ними. Одна справа – порівняння права та його елементів, де «правове» є домінуючою категорією, інша – зіставлення держав, під час якого доводиться досліджувати як організацію владних відносин і правове життя конкретно-історичного соціуму, так і його культуру, економіку, рівень науково-технічного розвитку тощо. В останньому випадку вчений-компаративіст, окрім суто фахової юридичної підготовки, повинен бути досить гарно обізнаний і у методології інших гуманітарних наук. Ця специфіка держав як об'єктів будь-якого

історико-правового дослідження суттєво впливає і на етап добору та вивчення джерел компаративного аналізу. Цілком зрозуміло, що серед останніх, окрім власне відповідних історико-правових документів, таких як конституції, закони, інші нормативно-правові акти, які регламентували у свій час організацію та функціонування державної влади тієї або іншої країни, досить широко будуть представлені різноманітні статистичні звіти, мемуари учасників політичних і соціально-економічних відносин, рішення по судових справах, листи і щоденники найбільш впливових історичних постатей та ін. Дослідницька робота з кожним з цих видів історичних джерел є доволі специфічною, містить низку обмежень і приписів методологічного характеру, а тому значно ускладнює просування вченого-компаративіста до етапу отримання і систематизації результатів компаративного дослідження.

Важливим питанням методики компаративного дослідження держав є й кількість компонентів, за якими буде відбуватися їх порівняння. З одного боку, чим більша кількість елементів поняття «держава» буде залучена до історико-правової реконструкції, тим повніше і якісніше буде відновлено «тіло» історико-правового об'єкта. Однак, з іншого боку, реконструкція об'єктів є не самоціллю компаративного дослідження, а лише попереднім підготовчим етапом до подальшого їх зіставлення. Тому і обсяг реконструктивної роботи, і обсяг порівняльного аналізу прямо залежатиме від кінцевої мети, яку перед собою поставив дослідник. Якщо згрупувати всі науково-дослідні завдання, що можуть виникати у процесі компаративної роботи, можна виокремити наступні цілі порівняння держав:

1) масштабне зіставлення з метою отримання найширшої палітри висновків. У даному разі порівняльний аналіз матиме яскраво виражену евристичну спрямованість, а сам дослідник може рухатися у будь-якому напрямку, не будучи обмеженим конкретними предметними цілями своєї роботи. Переваги даного вектору компаративної роботи є очевидними й пов'язані передусім з широким простором для наукової творчості. У такому випадку чим більша кількість елементів буде обрана для порівняння, тим більше знань про порівнювані об'єкти вчений-компаративіст зможе отримати, включаючи відкриття нових історико-правових категорій, нових закономірностей функціонування держав, формування нових типологій держав та їх елементів;

2) зіставлення з метою реконструкції тієї частини однієї з порівнюваних держав, у знаннях про яку в історичній науці існували серйозні прогалини. Цілком зрозуміло, що в даному випадку головним методологічним інструментом буде не лише порівняння як логічний прийом, а й аналогія. Саме за допомогою аналогії після попереднього встановлення максимального ступеня схожості порівнюваних об'єктів буде відбуватися перенос ознак з держави, знання про яку є відносно повними, на державу, знання про яку містять прогалини. Звичайно, висновки отримані у ході порівняльного дослідження з такими цілями і з таким широким використанням аналогії матимуть відносно достовірний (імовірнісний) характер. Тим не менш, у багатьох випадках за умов дотримання усіх належних методологічних процедур їх цінність для історико-правової науки є вельми високою. Досить часто такого роду дослідження проводяться з метою вивчення держав Стародавнього Сходу, античного світу і епохи середньовіччя;

3) зіставлення держав з яскраво вираженими утилітарно-прагматичними цілями. Передусім мова йде про отримання за результатами порівняльного історико-правового дослідження інформації, що може містити знання про способи вирішення того або іншого конфлікту у сфері владних відносин, подолання певних кризових явищ у діяльності інститутів державної влади, налагодження більш ефективної роботи державного апарату та ін.

Очевидно, що в якості одного з порівнюваних об'єктів в даному разі виступатиме сучасна держава, у функціонуванні якої намітилися серйозні проблеми. Державою же, з якої буде зніматися інформація з потенційними «рецептами» вирішення схожих проблем, влягатиметься історична держава. Тобто сам порівняльний аналіз у такому випадку матиме виключно діахронічний характер, на відміну від двох попередніх варіантів, де порівняння може бути як синхронічним, так і діахронічним.

Специфіка історико-правового порівняння держав за територією

Одним із найважливіших елементів держави як об'єкта історико-правового дослідження є територія. Будь-яка держава не може існувати без території [10, с. 19]. Будучи територіальним утворенням, держава здійснює управління на обмеженій кордонами території, яка відіграє об'єднуючу щодо населення роль [4, с. 75]. Іншими словами, територія – це матеріальна база держави. Як слушно зазначають В. М. Шкабаро і В. М. Яценко, це частина земної кулі, з якою історично пов'язаний державний народ, що має кордони, визнані міжнародним співтовариством. Відповідно, територія держави – це простір, в межах якого здійснюється державна влада [11, с. 58]. При цьому територія з точки зору сучасної науки включає сушу в межах кордонів, внутрішні води, територіальні води і повітряний простір над ними.

Слід погодитися з думкою Дж. Сабін, що території держав рідко вивчають, а коли все ж таки досліджують, то найчастіше побіжно. Компаративісти, які виключають території держав зі своїх досліджень, ризикують втратити повноту і навіть достовірність висновків, отриманих за результатами порівняльного аналізу [12, р. 3–4].

Проблема території завжди була ледь не найгострішою у міждержавних відносинах; війни за території є неодмінним супутником розвитку людської цивілізації. От чому історичний простір у більшості випадків не збігається з географічним, що обов'язково потрібно враховувати під час проведення компаративної роботи. Під час історико-правової реконструкції і порівняння території держав неабияк важливо уникати й модернізації як розповсюдження сучасного образу мислення на минуле. Альтернативною назвою модернізації є презентизм (осучаснення), представники якого вважають, що минуле і сучасне збігаються й між ними немає відмінностей. Інакше кажучи, минуле цілком зводиться до сучасного [13, с. 44]. Таким чином, переносити сучасні розуміння території та сучасні типології територій держав на періоди античності або раннього середньовіччя без їх відповідної історичної корекції означає припускатися серйозної методологічної помилки. Працювати з історико-правовими об'єктами все ж таки потрібно історико-правовими інструментами.

Тим не менш, концепції та поняття, розроблені сучасною правовою наукою, цілком можуть і повинні ставати відправним пунктом при проведенні досліджень історико-правової спрямованості. Тому обізнаність вченого-компаративіста у них є обов'язковою. Наприклад, при зіставленні територій держав дуже доречною може стати типологія режимів територій відомого британського юриста-міжнародника Я. Броунлі. Так, на його думку, міжнародне право знає чотири види режиму територій: територіальний суверенітет; територія, на яку не поширюється суверенітет якоїсь держави або групи держав, і яка має свій власний статус (наприклад, підмандатні і підопічні території); *res nullius* (нічийна територія) і *res communis* (територія, що належить всім) [10, с. 22]. Цікавою у контексті співвідношення держави і її території є наукова робота Д. Р. Хауленда, присвячена характеристиці з позицій історизму державного права власності на територію [14].

Територія держави також є складною категорією, що включає наступні елементи: площа, географічне поло-

ження, конфігурація, ресурсна забезпеченість, схильність до ризику стихійних лих, стійкість ландшафтів тощо. Окремо слід вести мову і про різні способи формування території держав. Наприклад, у сучасній науці країнознавства виокремлюються такі способи, як: 1) освоєння території, що не мають господаря; 2) набуття території, що належала іншій державі (шляхом укладення мирної угоди і добровільного приєднання, або завоювання під час війни); 3) оренда території [15, с. 167].

Вплив території держави на можливості її економічного розвитку, соціальну структуру населення, специфіку історичної еволюції тощо важко переоцінити [16]. Розміри території держави обумовлюють специфіку державного управління [17, р. 40–41]. Деякі дослідники відзначають навіть вплив території на формування домінуючого психотипу у конкретно-історичному суспільстві. Важко не погодитися з В. А. Лизогубом, який вказує на наступні закономірності, пов'язані з територією держави: 1) чим більшою є територія країни, тим більше вона надає ресурсних можливостей; 2) великі розміри території зумовлюють значне розмаїття середовища проживання; 3) чим менший розмір території країни, тим помітнішою є роль зовнішньо-економічної складової в її економіці, і тим активніше ця країна змушена брати участь у міжнародному поділі праці; 4) наявність великої території може врівноважувати несприятливе географічне положення; 5) для більшості великих країн порівняно з малими і середніми гостро постає проблема «подолання простору», тобто проблема міжрайонних зв'язків та інфраструктури; 6) великі країни мають більше можливостей для маневру в економічній сфері та ін. [15, с. 167–168].

Як видно, територія як одна з ключових ознак держави є вкрай інформативно насиченою категорією, а отже порівняння історичних держав лише за цим елементом може надати досліднику такий обсяг даних, для упорядкування яких може знадобитися розробка нових методологічних алгоритмів. Крім того, стає зрозумілою прямо пропорційна залежність між якістю загальнометодологічної й загальнотеоретичної підготовки компаративіста і кількістю інформації, яку він потенційно може зняти з порівнюваних об'єктів.

Специфіка історико-правового порівняння держав за населенням

Наступним важливим елементом, за яким відбувається історико-правове порівняння держав, є населення. Зазвичай у науці під населенням розуміють сукупність людей, які одночасно і постійно проживають у межах якоїсь території. Населення, так само як і територія держави, є складною категорією, а тому, реконструюючи ту або іншу історичну державу за цією ознакою, обов'язково слід враховувати низку чинників. Так, до останніх можна віднести: чисельність і відтворення населення, соціально-класову структуру населення, віковий і статевий склад населення, расовий і етнічний склад, характеристику населення за конфесійною приналежністю, стан здоров'я і тривалість життя, освіту і кваліфікацію тощо.

Проведення порівняльного аналізу різних суспільств майже завжди пов'язане з труднощами, оскільки існує емпірична проблема визначення їх культурних, соціальних, політичних і економічних характеристик, які можна виміряти дуже по-різному [18, р. 1]. Цілком зрозуміло, що обізнаність дослідника, який обрав державу в якості об'єктів порівняльного історико-правового дослідження, у вищезазначених категоріях є обов'язковою. Так, наприклад, характеризуючи відтворення населення у порівнюваних державах, треба враховувати не тільки ті соціально-економічні, політичні, культурні, релігійні та екологічні чинники, що уповільнюють або навпаки прискорюють народжуваність, а й у кожному конкретному випадку описувати тип відтворення.

Перший, або сучасний тип відтворення переважає у економічно розвинених країнах. Демографічна рівновага при такому типі відтворення досягається завдяки поєднанню низької дитячої смертності при розвиненій медицині і невисоких показників народжуваності при високому рівні життя і відсутності вираженої потреби «спиратися» на своїх дітей у похилому віці. Слід відзначити, що історично перший тип відтворення сформувався і оформився відносно нещодавно – наприкінці ХІХ – у ХХ ст. і охопив відносно невелику кількість найзаможніших країн світу. Другий, або традиційний тип відтворення склався у період первіснообщинного ладу і тривав у аграрному суспільстві аж до початку буржуазних революцій й завершення відповідних буржуазних перетворень. Для другого типу демографічного відтворення характерними є висока народжуваність як наслідок низького рівня життя і висока смертність як наслідок відсутності розвиненої медицини.

Тип відтворення впливає на вікову структуру населення й непрямо – на його соціально-класову структуру. Автори підручника «Країнознавство: теорія та практика» справедливо відзначають, що від вікового складу населення неабияк залежить і соціально-політичний клімат країни. У країнах з першим типом відтворення переважають представники похилого віку, для яких зміни, що відбуваються, вимагають великих зусиль, а тому для них не є бажаними. У країнах із другим типом відтворення – висока народжуваність і значний (іноді високий) природний приріст. З цим пов'язаний віковий склад населення, для якого характерна демографічна молодість [19, с. 97]. Слід відзначити, що переважання долі молодого населення у суспільстві, окрім яскраво виражених позитивних моментів, несе й певну загрозу для будь-якого державного режиму. Як свідчить історія розвитку людської цивілізації, невміння влади налагодити ефективний діалог з молодого частинною населення здатне призводити до низки кризових явищ у державно-правовому розвитку тієї або іншої країни, починаючи від революцій і закінчуючи війнами різного характеру і ступеня інтенсивності.

Гарна обізнаність у відповідних категоріях сучасних гуманітарних наук, що стосуються характеристики населення країн і які потрібні для проведення якісного порівняльного аналізу, передбачає також можливість їх адаптації до вимог історико-правового дослідження. При реконструкції структури населення порівнюваних держав, як вже зазначалося вище, потрібно намагатися уникати модернізації (презентизму) як неправомірного перенесення сучасних образів і стилів мислення на минуле. Яскравим прикладом, що демонструє доцільність такого методологічного зауваження, є кастовий поділ населення у країнах Стародавнього Сходу, який не може бути адекватно описаний понятійно-категоріальним апаратом наук, що вивчають сучасне суспільство, і вимагає специфічного історичного мислення.

Так, аналіз стародавньовавилонського законодавства дозволяє виокремити дві доволі специфічні групи, на які поділялося усе вільне населення Межиріччя: авілум і мушкенум. Авілум і мушкенум різко розрізнялися за своїм положенням у суспільстві, і в основі цього лежали не майнові, а правові ознаки [9, с. 33]. Неабияку зацікавленість у вказаному аспекті викликає і суспільний лад Стародавньої Індії, все вільне населення якої було поділено на варни – соціальні групи, не рівні за обсягом прав і обов'язків. Поділ на чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайшіїв і шудр був проголошений споконвічно існуючим і освячений релігією. Для кожної варни була сформульована своя дхарма, тобто закон способу життя, передбачені права і обов'язки [9, с. 77]. Як видно з цих двох хрестоматійних прикладів, історичний матеріал об'єктивно вимагає готовності від компаративіста відкласти у сторону ті наукові категорії, які йому добре знайомі, і приступити до

ретельного і всебічного вивчення нового історико-правового явища виключно з позицій історизму.

Специфіка історико-правового порівняння держав за механізмом державної влади

Як правило, державна влада реалізується у тих або інших організаційних формах. Поєднання цих форм у цілісну структуру і складає механізм держави. Б. Джессоп справедливо зазначає, що держава і державна влада є надскладними та мінливими явищами, й жодна теорія не може повністю охопити і пояснити їхню структуру [20]. Тим не менш, сучасна правова наука виходить з того, що основну частину цього механізму займає апарат державної влади – інститут держави, що містить сукупність органів державної влади, представлену специфічною групою людей, які є державними службовцями та здійснюють на професійній основі діяльність щодо забезпечення виконання повноважень державних органів [21, с. 89]. Окрім апарату державної влади, до механізму державної влади значна кількість науковців пропонує включати також і державні підприємства, державні установи, а також інші державні організації. У цьому аспекті досить влучне визначення механізму держави дає О. В. Петришин, відзначаючи, що це сукупність державних органів, установ, підприємств та інших державних інститутів, за посередництвом яких практично здійснюються завдання і функції держави [4, с. 124].

Таким чином, елементами механізму держави, за якими, виходячи з приписів сучасної науки теорії держави і права, можна проводити порівняння історичних держав, є: державні органи, що складають власне апарат держави; державні підприємства, що безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва; державні установи, які здійснюють завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва; збройні сили [4, с. 125].

У контексті історико-правового порівняння цілком зрозуміло, що порівняння механізмів держав за таким елементом, як державні підприємства більш актуальним буде у випадку, якщо порівнювані об'єкти (історичні держави) належать до епохи індустріального розвитку. Інші елементи – апарат держави, державні установи і збройні сили притаманні майже більшості історичних держав. Також компаративний історико-правовий аналіз механізмів державної влади прямо передбачає глибоке знайомство вченого-компаративіста з понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, що описує апарат державної влади на різних часових етапах, зокрема, з такими категоріями, як двірська (двірсько-вотчинна) система управління, система сюзеренітету-васалітету, посадництво, корміління та ін.

Слід також враховувати, що механізм державної влади є ледь не самою складною ознакою держави, за якою зіставляються під час компаративного дослідження обрані об'єкти. Пояснити це можна передусім тим, що механізм держави часто набуває такої конкретно-історичної специфіки, що використовувати якісь узагальнюючі поняття і категорії буває досить проблематично, а часто і взагалі неможливо. Як приклад можна навести механізми держави Франції доби Директорії за Конституцією 1795 р. і Консулату Наполеона Бонапарта за Конституцією 1799 р. За першим конституційним актом у Франції були створені і діяли такі вищі органи державної влади, як Директорія і Законодавчий корпус, який складався з Ради старійшин і Ради п'ятисот, за другим – три консули з яскраво вираженим домінуванням Першого консулу, а також чотири органи законодавчої гілки влади: Державна рада, Трибунал, Законодавчий корпус і Охоронний сенат. Звичайно, використовувати якусь наукову типологію на цьому рівні порівняльного аналізу державних механізмів Франції різних історичних періодів буде досить проблематично, якщо не неможливо. Однак зібрана інформація стосовно специ-

Таблиця 1

Ознаки, за якими відбувається історико-правове порівняння		Держава № 1	Держава № 2
Територія	Площа		
	Географічне положення		
	Спосіб формування		
	Конфігурація		
	Ресурсне забезпечення		
	Схильність до ризику стихійних лих		
...			
Населення	Чисельність		
	Тип відтворення		
	Соціально-класова структура		
	Віковий склад		
	Статевий склад		
	Етнічний склад		
	Конфесійна приналежність		
...			
Механізм державної влади	Апарат держави		
	Державні підприємства		
	Державні установи		
	Армія		
	...		

фіки апарату державної влади буде вкрай необхідно під час порівняння французької державності на обраних часових етапах за формою правління, формою територіального устрою, типом державно-правового режиму та іншими категоріями абстрактно-теоретичного рівня.

Для полегшення компаративної роботи, де в якості об'єктів виступають держави, можна використовувати різного роду порівняльні таблиці, у яких за обраними елементами порівняння доцільно проводити фіксацію отриманої під час вивчення джерел інформації. Як приклад такої порівняльної таблиці, можна навести наступну, у якій основними елементами будуть територія, населення і механізм державної влади, що розглядалися у цій науковій статті.

Висновки. Таким чином, обираючи держави як об'єкти порівняльного історико-правового дослідження, варто пам'ятати про низку наступних методичних і технічних аспектів, які разом визначають і обумовлюють загальний вектор науково-дослідної роботи:

1) держави є об'єктами макрорівневих порівнянь, а отже компаративна робота з ними вимагає серйозної всебічної підготовки історика-компаративіста;

2) кількість об'єктів порівняння. Враховуючи складність і макрорівневий характер компаративної роботи, де об'єктами виступають держави, слід дотримуватися розумного обмеження їх кількості;

3) багатокомпонентний склад поняття держави об'єктивно вимагає проведення під час компаративної роботи дворівневої реконструкції і порівняння обраних в якості об'єктів історичних держав. Дворівневий харак-

тер порівняльного аналізу проявляється передусім у виокремленні та історико-правовій конкретизації базових елементів поняття держави і, як наступна стадія, – категорій вищого абстрактно-теоретичного рівня, за якими послідовно і здійснюється зіставлення обраних історичних держав;

4) хронологічні межі порівняльного аналізу. З метою отримання методологічно вірних висновків за результатами проведеного компаративного дослідження, при обранні держав в якості об'єктів історико-правового порівняння варто чітко окреслювати часові періоди їх функціонування в історичному минулому;

5) обсяг порівняльного дослідження. Так, доцільно ще на початку самої наукової роботи визначитися з кількістю і якістю тих елементів поняття «держави», за якими буде проводитися зіставлення;

6) мета порівняння, яка обумовлюватиме процес і отримані результати дослідження. Мета може бути пов'язана із: широкими евристичними завданнями; намаганням дослідника реконструювати ті або інші історико-правові об'єкти або їхні окремі елементи шляхом їх зіставлення і переносу інформації з одного на інший за допомогою прийому аналогії; потребою знайти під час компаративного дослідження «історико-правове рішення» якої-небудь проблеми сьогодення;

7) у процесі порівняльного аналізу окремих елементів обраних для зіставлення держав, включаючи такі, як територія, населення і механізм державної влади, необхідно враховувати їх історико-правову специфіку у кожному конкретному випадку.

ЛІТЕРАТУРА

- Kimball A. The Transit State: A Comparative Analysis of Mexican and Moroccan Immigration Policies. UC San Diego: Center for Comparative Immigration Studies, 2017. URL: <https://escholarship.org/uc/item/28v694n0> (дата звернення: 03.10.2023).
- Hickey S., Abdulai A.-G., Izama A. and Mohan G. The politics of governing oil effectively: A comparative study of two new oil-rich states in Africa. *ESID Working Paper*. 2015. № 54. URL: https://www.effective-states.org/wp-content/uploads/working_papers/final-pdfs/esid_wp_54_hickey_abdulai_izama_mohan.pdf (дата звернення: 03.10.2023).
- Suryajiyoso S. Power and Authority in the State Administration System: Comparing the Netherlands and Indonesia. *Journal of Law and Legal Reform*. 2021. 2 (3). P. 411–420. URL: <https://doi.org/10.15294/jllr.v2i2.46615> (дата звернення: 03.10.2023).
- Цвік М.В., Петришина О.В., Авраменко Л.В. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвік і О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

5. Тихомиров О.О., Мікуліна М.М., Іванов Ю.А. Теорія держави і права: навч. посібник / за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
6. Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Максимов С.І., Смородинський В.С. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
7. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
8. Білозьоров Є.В., Власенко В.П., Горова О.Б., Завальний А.М., Заяць Н.В. Теорія держави та права: навч. посібник / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
9. Рабовласницька та феодална держава і право країн Азії та Африки / за ред. А.Й. Рогожина, М.М. Страхова. Харків: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті, 1981. 216 с.
10. Іляшко О.О. Поняття і класифікація територій за їх правовим режимом. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 19–25.
11. Шкабаро В.М., Ященко В.М. Територія як ключова ознака держави та її характеристики. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 2 (7). С. 56–61.
12. Sabin J. What is a territory? Comparative federalism and state formation in North America. *Territory, Politics, Governance*. 2023. DOI: 10.1080/21622671.2022.2158922 (дата звернення: 03.10.2023).
13. Дамірлі М.А. Методологія історико-правової науки у контексті співвідношення історії та сучасності. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (Алушта, 24–26 вересня 2010 р.)*. Київ: Сімферополь: «ДОЛЯ», 2011. С. 37–47.
14. Howland D.R. (2020). State Title to Territory – The Historical Conjunction of Sovereignty and Property. *Beijing Law Review*. № 11. P. 856–878. URL: https://www.scirp.org/pdf/blr_2020121015122761.pdf (дата звернення: 03.10.2023).
15. Лизогуб В.А. Країнознавство: навч. Посібник. Харків: Право, 2014. 624 с.
16. Long T. Small states, great power? Gaining influence through intrinsic, derivative, and collective power. *International Studies Review*. 2017. Vol. 19. Issue 2. P. 185–205. DOI: <https://doi.org/10.1093/isr/viw040>. Available at <https://centaur.reading.ac.uk/64707/> (дата звернення: 03.10.2023).
17. Sarapu K. 2010. Comparative Analysis of State Administrations: The Size of State as an Independent Variable. *Halduskultuur – Administrative Culture*. 2010. 11 (1). P. 30–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/255538776_Comparative_Analysis_of_State_Administrations_The_Size_of_a_State_as_an_Independent_Variable (дата звернення: 03.10.2023).
18. Bettencourt L.M.A., Lobo J. Quantitative Methods for the Comparative Analysis of Cities in History. *Front. Digit. Humanit.* 2019. Vol. 6. Art. 17. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fdigh.2019.00017/full> (дата звернення: 03.10.2023).
19. Мальська М.П., Антонюк Н.В., Занько Ю.С., Ганич Н.М. Країнознавство: теорія та практика. Підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 528 с.
20. Jessop B. The state and state power. *The SAGE handbook of power*. London: SAGE, 2009. Vol. 19. P. 367–382. DOI: 10.4135/9780857021014.n20 (дата звернення: 03.10.2023).
21. Бандурка О.М., Головка О.М., Передерій О.С. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 416 с.